

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

HATODIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁSI HIVATALA

BUDAPEST, 1881.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

3 13602

TARTALOM.

- I. Szám. Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalmá. **K o n e k S á n d o r t ó l.**
  - II. » Nagy férfiak szerepe a történelemben. (Székf. ért.) **Z s i l i n s z k y M i h á l y t ó l.**
  - III. » **K a z i n c z y G á b o r** irodalmi hatásáról. Irodalom-történeti tanulmány. **J a k a b E l e k t ó l.**
  - IV. » Emlékbeszéd **U r h á z y G y ö r g y** felett. **S z i l á g y i S á n d o r t ó l.**
  - V. » **P a l a c z k y F e r e n c z** emlékezete **Z s i l i n s z k y M i h á l y t ó l.**
  - VI. » A nemzetgazdaságtan és módszere s a társadalmi tudományok terén való haladás nehézségei. **W e i s z B é l á t ó l.**
  - VII. » A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Jogirodalmi tanulmány, tekintettel jogi műnyelvünk jelenére, multjára, mivoltára és gyökeres javítására. **B a k o s G á b o r t ó l.**
  - VIII. » A fémvaluta kérdése a tudomány jelen állása szerint. Első rész: »Egyszerű vagy kettős valuta?« **K a u t z G y u l á t ó l.**
  - IX. » A magyar és osztrák államháztartás 1868—1877-ig. **L á n g L a j o s t ó l.**
  - X. » Gróf **T e l e k i D o m o k o s** emlékezete. **D e á k F a r k a s t ó l.**
  - XI. » Emlékezés **Z l i n s z k y I m r e** l. tagra. **T ó t h L ő r i n c z t ó l.**
  - XII. » A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. (Székf. ért.) **H a j n i k I m r é t ó l.**
-

NAGY FÉRFIAK SZEREPE

A TÖRTÉNELEMBEN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

ZSILINSZKY MIHÁLY

I. TAGTÓL.

(Olv. a II. osztály 1879. május 12-én tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Nagy férfiak szerepe a történelemben.

Tisztelt Akadémia! Midőn e helyen, hol előttem és mellettem annyi kitűnő férfiú hirdette a tudomány igazságait, először szólalok meg: mindenekelőtt a hála adóját kell lerónom azon megtiszteltetésért, mely csekély személyemet e tudós Társaság tagjai közé való megválasztatásban érte.

Megvallom, hogy aggódva foglalom el e széket, mely a tudományban és a magyar irodalomban valódi érdemeket szerzett férfiak számára áll itt, — érezve, hogy nekem az érdemeket még csak ezután kell megszereznem.

De aggódva foglalom el e széket azért is, mert félek, hogy a tárgy, melyet mai értekezésemül választottam, meghaladja erőmet, s előadásom csak arról fog tanúbizonyságot tehetni, hogy a jó akarat nem áll kellő arányban a tehetséggel.

Én csekély tehetséggel nagy férfiakról kívánok szólani.

Ki akarom mutatni, hogy a történelem folyamában minő szerepet játszanak az úgynevezett nagy szellemek; minő összefüggés tapasztalható az egyéni hatás és az egyetemes okok hatása között. Meg akarom jelölni a történetírás különböző irányait, a mennyiben e kérdéssel összefüggésben állanak, — természetesen csak oly terjedelemben, a mint azt egy értekezésnek kerete megengedi.

I.

Alig lehet a gondolkodó emberre nézve valami érdekesebb és megragadóbb, azon nagyszerű drámánál, melyet az emberiség történelme számtalan jelenetben fölmutat. Alig

lehet vonzóbb, s mondhatnám csábítóbb kutatási tárgy annál, melyet a föld terjedelmes színpadán ezer- és ezerféle viszonyban élő és küzdő emberek bonyodalmas harcza nyujtani képes.

Mennyi nagyság tűnik fel ott, keverve alacsonysággal; mennyi fény, követve sötét árnyaktól; mennyi nemes érzés, fenéges gondolat és tiszta törekvés, megghiúsítva véletlen és kényszerű, természetes és mesterséges akadályok által!

Az ember szeme káprázik e látványnál; a szív fölemelkedik e harcznál, és az értelem keresi a fonalat, mely a végtelen zürzavarból világosságra vezet; keresi az összefüggést, a törvényt, mely az egészet áthatja és megérthetővé teszi.

És minél nagyobbserű e feladat, minél titokteljesebb ez összefüggés: az értelem és szív annál inkább van kihíva annak kikutatására. Ösztönszerűleg érzi, hogy az emberi cselekedetek történelmében kell lenni valami magasabb rendnek, kell lenni egy általános törvénynek, mely nélkül sem igazság, sem tudomány nem volna képzelhető.

Nem is hiányoztak nagy elmék, kik ezzel a kérdéssel tüzetesen foglalkoztak, kik a természet tüneményeiben mutatkozó törvények alapján merész teoriákat állítottak fel, s ezek folytán nemcsak a multnak, hanem a jövőnek ismeretét is lehetőknek tartották. A ki a természeti törvényt — úgymond — a történelemben is ismeri és elismeri, az előre megmondhatja a jövőt. »Ha az ember majdnem teljes bizonyossággal meg tudja azokat a jelenségeket előre mondani, a melyeknek törvényeit ismeri; — ha ott is, a hol e törvényeket nem ismeri, követve a tapasztalást, a jövő eseményeit nagy valószínűséggel előre láthatja: miért volna az a kísérlet, a melylyel az emberiség jövő történetének a mult eseményei alapján alkotott képét, némi valószínűséggel össze lehetne szerkeszteni, pusztán ábrándszerű képzelmény? A természeti tudományokban a hit egyetlen alapja az a gondolat, hogy az ismert vagy ismeretlen általános törvények, melyek a világegyetem jelenségeit irányozzák, szükségképiek és állandók; miért volna tehát ez elv kevesbbé érvényes az emberek szellemi és erkölcsi tehetségeinek fejlődésére, mint a természet más míveleteire

nézve?..:«*) Ha a természettudósok a törvény ismerete folytán meg tudják fejteni a tenger dagályát és apályát; ha a csillagászok előre meg tudják mondani a nap és hold elsötétetését; mért ne tudná a történetíró megmondani, hogy az emberi lények gondolataiból, érzelmeiből és cselekedeteiből természetesen származó események mikép és mikor fognak bekövetkezni?

Kétségen kívül merész következtetések ezek, ha meggondoljuk, hogy csak egyetlen egy ember cselekedeteit is mily számtalan, előre nem látható körülmény határozza meg, s ha meggondoljuk, hogy a jellemfejlesztő és tettirányzó körülmények soha sem lehetnek teljesen ugyanazok.

Mindazáltal nem lehet tagadni e merész felfogás jogosultságát; nem lehet tagadni, hogy az emberi cselekedetek is bizonyos okoktól függenek, és hogy az emberiség történelmében bizonyos törvények uralkodnak.

A kérdés csak az, hogy vajjon az emberi cselekedetek, melyekre nemcsak a jelennek tüneményei, hanem a multnak emlékei és örökségei, s a jövőnek reményei és óhajai is hatnak, *ugyanazon törvények* alatt állanak-e, melyek a kültermészet tüneményeiben tapasztalhatók? Mert az ember nemcsak fizikai, hanem kiválólag szellemi és erkölcsi lény, és csak mint szellem-erkölcsi lény lehet a történelemnek tárgya. A szellemi fejlődés vívmányai az eszmék, az intézmények, fölfedezések és találmányok nemzedékről nemzedékre örökségképen szállanak az utódokra, melyek a társadalmi művelődésre általában úgy, mint egyesekre különösen nagy befolyással vannak.

És itt ellenállhatlan hatalommal tolokodik előtérbe ama kérdés, hogy minő összefüggés van *a társadalmi és egyéni hatás között?* minő viszonyban áll egyes emberek tevékenysége a történelemben nyilatkozó egyetemes törvényhez? Igaz-e, hogy az egyes emberek — bármily nagyok legyenek is — csak a kor teremtményei és a viszonyok tehetetlen bábjai, avagy megfordítva, ezek a nagy nevek adnak irányt a kornak és a viszonyoknak?

*) Condorcet, Esquisse d'un Tableau Historique des Progresses de l'Esprit Humain.

II.

Nézzük mindenek előtt, kik nevezhetők voltaképen nagy embereknek?

Azt hiszem, felesleges munka lenne a »nagy ember« fogalmának meghatározásába bocsátkozni. Bajos volna kimutatni a határvonalat, melyen túl a történelmi nagyság kezdődik, s melyen alul a közönséges emberek tömege foglal helyet.

Ugyanazért szabadjon e helyen, a közfelfogásra való hivatkozás mellett, csak általánosságban rámutatni azon főbb ismérvekre, melyek a történelmi egyniségek nagyságának meghatározásánál olykor helyesen, olykor helytelenül szoktak idéztetni.

Általánosan elfogadott nézet, hogy az a nagy férfiú, a ki valami nagyot tett; de abban mindig nagy eltérés volt a elfogásban, hogy mi nevezhető voltaképen jogosan nagy tetteknek? A történelem sok férfiút mutat fel, kik rendkívüli ész, és bámulatos felfedezések által lettek nagyokká; de másfelől olyanokat is, kik az érzelem, izlés, és művészi alakítás terén hoztak létre bámulatra méltó remek műveket. Legkönnyebben jutottak pedig a halhatatlanság hírnevéhez olyanok, kik a gyakorlati élet terén, mint államférfiak és katonák szerepeltek.

Hogy ily sokféle szerepkörök melyikében található fel a legvalódibb nagyság — az oly kérdés, mely fölött sokat vitatkoztak ugyan, de melyet helyesen eldönteni már csak azért sem lehet, mert az összehasonlításnak nincsen helyes alapja. Haszontalan dolog a felett vitatkozni, hogy ki volt nagyobb: Aristoteles-e vagy J. Caesar? Sz. István m. király vagy VII. Gergely r. pápa? Sanzio Raphael vagy Luther? Shakspere vagy Cromwell? Newton vagy Washington? Mindenik a maga nemében, és a maga hatáskörében volt nagy; mindeniknél vannak oly tulajdonságok, melyek által másokat fölmúlt.

Olyan embert, ki minden téren *egyiránt* kitünő lett volna, a történelem nem képes felmutatni. A társadalmi életkörök

sokféle viszonyaival szemközt egyes ember ereje alig képes minden téren működni, annál kevesebbé nagy eredményyel működni.

Az értelem és ész rendkívüli adománya, mindenkor megteszi hatását; a tudomány vívmányai túlélnek a birodalmak romlását s magokban hordják további életfejlődésöknek csiréit. De, hogy a gyakorlati életben azok birtokosa áldást árasztthasson a társadalmi közintézményekre, ahhoz még az ész nagysága nem elegendő; ahhoz még más valami is kell. Az eszes emberek lehetnek *rendkívüli* emberek, kiket megbámulunk; de azért még nem nevezhetők *nagyoknak*, kik iránt hálával és hódoló tisztelettel viseltetik a világ. Az ilyen rendkívüli emberekről mondá Macaulay egyik tanulmányában, hogy azok az emberiség szerencsétlenségeinek legfőbb okozói.

»Nemünknek — ugymond — leghiresebb rombolói és csalói, a kényuralmaknak és hamis vallásoknak alapítói rendkívüli emberek voltak, s mind azon szerencsétlenségeknek kilencz-tized része, melyek az emberiséget érték, semmi más forrásból nem ered, mint abból, hogy magas értelemmel aljas vágyak egyesültek.«

A háborúk és királyok történelme kétségtelenné teszi, hogy a hiúság, a birvágó és mértéktelen élvhajászat, ha nagy hatalommal párosult, rendszeren zsarnoksággá fajult, mely szenvedéssel és pusztulással árasztotta el az egyes korokat és nemzeteket. Azok a fényes korszakok, melyeket egy N. Sándor, egy J. Caesar vagy egy Napoleon nevével szoktunk megjelölni — Eötvös szavaival — hasonlítanak azon szerencsétlen pillanathoz, melyben egy nagy épület lángokba borúl, és oly fényesen áll, mint azt senki nem látta még, de csak, hogy a rövid dicsőség után összeroskadjon.

Ily borzasztóan »fényes« korszakokra gondolt Börne is, midőn I. Napoleon szivtelen és önző politikáját ostromozván, *)

*) »Költőnek — u. m. — megbocsáthatni, ha csodálja Napóleont, ki maga is költemény; de sohasem bocsáthatni meg a philosophusnak, ha őt szereti. Őt szeretni! . . . Egy hőst szeretni, ki magán kívül semmit sem szeretett, egy szivtelen sakkjátékost, ki az emberiséget faképen használta s játék után elvetette. Hogy az ürült emberek mindenkor azt szerették legjobban, a mit leginkább kellett volna gyűlölniök . . . (L. Bajza összes műv. V. 55. l.)

mondá, hogy valahányszor Isten az emberiséget mélyen meg akarta alázni, nagy embereket küldött annak.

Világos, hogy itt a nagyság tulajdonképen a rendkívüliség fogalma helyett áll.

Azonban meg kell még jegyeznünk, hogy a váratlan siker által híressé vált történelmi szédelgők époly kevéssé tarthatnak igényt a nagyság epithetonára, mint azon magas értelmű férfiak, kiknek aljas vágyai csak veszélyessé tették az ész adományát.

Igaz, hogy a siker, a fényes eredmény mindenkor vakító hatással van a kortársakra nézve. Sok időbe kerül, míg az úgynevezett közvélemény tisztába jön valamely kikiáltott nagyság igazi értékével; míg szétfoszlik a hamis dicsfény varázsa az érdemetlen homlokokról, és átszáll valódi fényével olyanok fejére, kik ész, jellem és akarat fenségére nézve magasan állottak, de kik iránt saját koruk érzéketlen és hálátlan volt.

De ép abban fekszik a történelemnek roppant erkölcsi hatalma és becse, hogy a valódi nagyság alakját századok mulva is napfényre hozza; hogy az eszmék fejlődésének fonálán megtalálja az eszmék régibb képviselőit, kiket a feledés fátyola borított vala, — s ez által elégtételt szerez az erkölcsi világrend magasabb törvényeinek.

Oh a siker nem igaz mértéke a nagyságnak, jóllehet a tömeg gyakran összetéveszti az érdemmel. A siker csalóka fény, mely megcsalja a történelmet is.

Valamint a drámai hős fensége nem attól függ, ha vajjon az általa képviselt eszme diadalra jut-e vagy sem, hanem inkább az eszme és az annak valószínűsítésére kifejtett erkölcsi erő nagyságától: ugy a történelmi hősök nagysága sem ítélhető meg helyesen a közvetlenül elért sikerből, hanem inkább a képviselt nagy eszme valószínűsítésében kifejtett erő nagyságától.

Azt gondolom, hogy *Cousin Viktor*, a jeles francia író, — a ki különben éles észszel fejtegette az emberi fejlődés és haladás föltételeit *), nagy tévedésben volt, midőn a nagy em-

---

*) Lásd: *Leçons, faites à Paris en 1828. Cours de la Philosophie, Introduction à l'histoire de la philosophie, 10 leçon.*

berek egyik főismertető jelének az *eklatans eredményt* állítá, melyből ered a hatalom és a dicsőség, mint oly dolgok, melyeket soha sem nyer el érdemetlen ember. A ki nem tud sikert felmutatni — mondá — az nem használt a világnak, az nem hogy semmi eredményt s eltűnik, mintha sohasem létezett volna.« *) Mintha bizony számtalanszor nem bukott volna el dicső harcos, ki diadalra lett volna méltó; mintha egy Polykarnak, egy Husznak, egy Breszcai Arnoldnak vagy Savonarolának vére, s mindazoknak vére, kik a hitért, a tudományért, a szabadságért s a hazáért haltak meg, haszontalan lett volna azért, mert távoleső célokért ontatott. Gondoljunk a martyrok dicső seregére, s Cousin állításának helytelensége azonnal kítűnik; gondoljunk arra, ki a nagyság legtökéletesebb típusává lett, ki a keresztyénség megalapításában a világ legnagyobb munkáját vitte végbe a nélkül, hogy életében eredményt tudott volna felmutatni; és kénytelenek leszünk bevallani, hogy a kereszthalál csak egy szomorú tanúbizonyosságát képezi annak a régi igazságnak, hogy az emberiségnek alig volt még apostola, kit meg nem kövezett, vagy keresztre nem feszített volna.

Kétségen kívül álló igazság, hogy a kiváló lelki tehetségek, a jeles ész, a nemes érzelem, az önzetlen akarat, a szilárd jellem, a magas eszmékért való lelkesedés alapját képezik az emberi nagyságnak: de mindezek önmagokban nem elegendők arra, hogy valaki mint nagy ember, történelmi fontosságú eredményt tudjon felmutatni.

Egyes ember, bármily kitünő legyen is, nem képes történelmet csinálni; az egyes emberek hatása elvész az egyetemes fejlődés áramlatában, mint csepp a tenger hullámaiban; de, a mit különösen hangsúlyoznunk kell, soha sem vész el nyomtalanul, és sohasem egyenlő hatással. Kérdés csak az, mennyi értéket tulajdonítsunk e részleges hatásnak az egyetemessel szemben?

---

*) Quiconque ne réussit pas n'est d'aucune utilité au monde, ne laisse aucun grand résultat et passe comme s'il n'avait jamais été.

III.

Mielőtt e kérdésekre felelnénk, helyén lesz kissé kitérünk azon két ellentétes felfogásra, mely ez iránt a történelem bölcselei között létezik.

Ismeretes dolog, hogy a francziák közül különösen *Cousin Viktor*, az angolok közül pedig *Carlyle Tamás*, a történelmi fejlődés egyedüli tényezőikép az ugynevezett nagy férfiakat és hősokeket állították fel. *) Mind a kettő kitünő író, eredeti gondolkodó fő, és általánosan tisztelt férfiú volt. Történetbölcseészeti dolgozataik, nyilvános felolvasásaik annak idején az egész művelt világon nagy feltűnést okoztak; gondolataikat *sokan osztották* és dicsőítették, sőt — még ma is *osztják* és dicsőítik.

Érdemes lesz tehát, legalább vázlatosan, megismertetni felvett tárgyunkra vonatkozó nézeteiket.

Mind a kettő azon tételből indul ki, hogy az emberiség történelmét tulajdonképen a nagy emberek története alkotja. Ha ismernők a nagy emberek élettörténetét, ismernők egyúttal az emberiség történetét is, mert ezek élettörténetében foglaltatnak össze a nemzetek történetének korszakai, sőt az összes emberiség fejlődése is. Ezt állítják mind a ketten. De már a nagy emberek előtűnésére, illetőleg az előtűnés szükségyszerűségére nézve eltérnek egymástól. *Cousin* szerint a nagy emberek születése nem lehet a véletlenség dolga; minden nemzet okvetlenül és szükségképen szül nagy embereket, a kik valamely nagy eszme képviselőjére vannak hivatva. Mikor valamely eszme elég érett arra, hogy hasson, akkor előlép annak képviselője, hogy azt életbe léptesse. Az eszmék képviselői kellő időben születnek és kellő időben hálnak el. Ők úgyszólván a kor szülöttei, kikben a kor szelleme véges formában fejeztetik ki, úgy, hogy a véges és végtelen, az általános és különös oly mértékben és oly összhangban vegyül bennök, mely alkotja az ember igaz nagyságát.

*) *Carlyle Th.*: On heroworship 1841. — Németül Neubergtől: Über Helden, Heldenverehrung und das Heldenthümlische in der Geschichte. Berlin 1853. — *Cousine V.*: Cours de la Philosophie, Introduction à l'histoire de la Philosophie. 1828. Paris.

A nagy emberek szükségszerű megjelenésének és eltűnésének törvényét azonban Cousin nem kísérlette meg felállítani. Érezte, hogy a véletlenség és az egyéni szabadság makacsul ellentmondana minden teoriájának, mely a szükségszerűség tanának alapján építtetnék fel. Mert ugyan ki lenne képes megmondani, hogy valamely nagy ember mért született épen egy bizonyos korban és nem máskor; ki tudná megmondani, hogy mért volt némely korszak és némely nemzet gazdag kitünő férfiakban, míg egy másik kénytelen volt nélkülözni akkor is, midőn legnagyobb szükség lett volna reájok?

Már Carlyle e részben eltérő nézetben volt. Ő a hősök tiszteletét hangsúlyozván, élesen kárhoztatja azon ítézeteket, kik a történelmi nagy férfiak érdemeit kevésbe veszik, s azokat a korszellemből kívánják kimagyarázni. »Jól tudom, úgymond, hogy mai napság a hősök tisztelete, vagyis az, a mit én annak nevezek, úgyszólván végképen megszűnt. A mi korunk olyan, hogy valóban vizsgálatra igen méltó okokból tagadja a nagy emberek kívánatos voltát. Mutassunk a mi ítézeinknek pl. egy Luthert, és ők azonnal hozzáfognak, hogy — a mint mondani szokták — *megmagyarázzák* őt; nem azon vannak, hogy tiszteljék őt, hanem hogy megmérjék, s úgy tüntessék fel, mint valami kis embert. — »Ő korának szülötte« mondják; »a kor hozta őt létre, az idő tett mindent, ő csak annyit, a mennyit mi szegény kritikusok is megtehettünk volna!« Nekem ez szomorú törekvésnek látszik. A kor hozta létre? Fájdalom, sok olyan korszakot ismerünk, mely elég hangosan kereste emberét, de nem találta meg. Mert nem volt. Az isteni gondviselés nem küldte el, a kor pedig, hangos kiáltás daczára is, kénytelen volt zürzavarban és hajótörésben megsemmisülni mivel nem állott elő a keresett férfiú. Mert, ha meggondoljuk, tulajdonképen egy kornak sem kellett volna megsemmisülnie, ha gátra termett, bölcs és bátor emberét megtalálta volna; mert minden kor megmentéséhez kettő szükséges: *bölcsesség*, hogy a kor szüksége valóban fölismertessék, — és *bátorság*, hogy az helyes úton módon célra vezettessék.«

A tömeget Carlyle csak holt, száraz anyagnak tekinti, melynek szüksége van égi tűzre, hogy lángra gyúladjon. Ezt az égi tüzet a nagy ember hozza magával. Ő szomorú jelen-

ségnek tekinti azt, hogy a jelenkorban fogy a nagy emberek iránti tisztelet. »A világtörténelem minden korszakában láthatjuk, úgymond, hogy a nagy ember saját korának nélkülözhetetlen megmentője volt, hogy ő volt az a villámtűz, mely nélkül a gyúanyag lángot nem vetett volna.« Végső conclusiója az, a mi Cousiné, hogy t. i. a világ történelme a nagy emberek élettörténelme volt.

Alig szükséges megjegyeznem, hogy e tétel, így odaállítva, nem állja ki a komoly kritikát; mert ha megengedjük is, hogy a kitünők emberek nagy befolyást képesek gyakorolni a tömegre és az egész emberiségre is; de nem lehet elismerni e hatásnak egyetemes és határozó voltát. *Mert a nagy emberek munkája csak a többi közönséges emberek közös munkájával együtt képes eredményt felmutatni. A tapasztalás ugyanis azt bizonyítja, hogy az ugynevezett kitünő férfiak művének sikere rendszeren mások művének elvégzésétől függ; ők tökélyre viszik azt, a mit mások még tökéletlenül tettek. Helyesen mondá b. Eötvös József, hogy azok, kiknek nevével a legnagyobb tudományos és szociális haladásokat összekötjük, sokszor ép oly keveset tettek, mint a nagy úr, ki az épület alapkövét leteszi. Egész érdemök abban áll, hogy azt, a mit mások a felszínig hoztak, valamely szép mondat, vagy fényes tett által ünnepélyesen felszentelték. Mint minden, úgy a tudomány s a társadalom nagy épületének alapjai is mélyen elrejtve fekszenek. Zaj nélkül, ismeretlenek által rakatnak le azok, s a szerény munkások, kik azt teszik, többnyire magok sem gyanítják fáradságuknak nagyszerű következéseit.*

Newton talán a legnagyobb ember a matematika és természettudomány terén, s lehet, hogy »ha Newton nem élt volna, a világnak talán várnia kellett volna az ő tana után mindaddig, míg egy más Newton, vagy hozzá hasonló nem jelent volna meg«; de annyi bizonyos, hogy a közönséges munkások egész sora előzte őt meg s tette lehetővé azt, a mit ő fölfedezett. A gravitáció törvényének elméletét már teljesen birta fejében; de mások számára nem birta azt bebizonyítani mindaddig, míg Picard a délkör pontos megmérése által nem nyújtá neki a föld sugarának valódi hosszúságával az ő okoskodásának szükséges elemét.

Igy vagyunk más nagyszerű fölfedezésekkel is, — melyeket lehetetlen volt létrehozni addig, míg előbb más igazságok föl nem fedeztettek. Bizonyos égi testek csak nagyító, messzelátó üvegen voltak feltalálhatók; a messzelátó pedig csak az üveg feltalálása és tökéletesítése folytán készülhetett el.

A midőn tehát készségesen elismerjük azt, hogy az emberiség történelmében nagy szerepet játszó férfiak képesek voltak oly dolgok véghez vitelére, és oly igazságok fölfedezésére, minőkre a kisebb tehetségű embereknek egész tömege sem volt képes: ugyanakkor be kell ismernünk azt is, hogy a középszerű tehetségek egyirányú munkája is képes olyanoknak véghezvitelére, a mire a nagy ember nem képes. Ebből következik, hogy azok, kik Cousin és Carlyle nyomán a történelmet úgy fogják fel, mint a nagy emberek életrajz-gyűjteményét, az egyéni érdem túlhajtásával helytelen tant hirdetnek; s bölcsészeti okoskodásuknak nem lehet más következése a történetírás terén, mint azon felületes és méltán kárhozott irány, mely a nemzetek történelmét a királyok és vezérek tetteinek dicsőítőjévé akarta tenni, s mely itt-ott a legujabb időkig fentartotta magát.

IV.

Azonban e felfogás helyébe lassan más is kezdett emelkedni, különösen a XVIII-ik század végén föléledt bölcsészeti és politikai mozgalmak óta.

A történetírók szűk látköre tágulni kezdett, a szerint, a mint azok magasabb és magasabb álláspontot foglaltak el, melyről az emberi nem fejlődésének menetét tisztábban szemlélhették. S minél tisztább fogalmak emelkedtek érvényre, annál több és annál különfélebb tényezőket vettek fel a haladás kimutatására.

A mig az emberek legfőbb érdekeinek eldöntője a kard és a személyes bátorság volt, addig természetesen a történelem is kiválólag politikai harcok és hódítások előadásából állott. Midőn a vallási érdekek emelkedtek túlsúlyra, s vallásos eszmék körül csoportosult milliók figyelme, akkor a szentek, a vallásujtók és vallásalapítók története foglalta el a krónikák legnagyobb részét. A királyi és fejedelmi nagyság

mellett ott látjuk a papi és prófétai nagyságokat is. Az egész középkoron át ez a két főtényezője volt az emberiség fejlődésének, míg a művészeti szellem fölbredésével az emberi nagyságnak új hősei is fölmerültek.

Az úgynevezett újkor fölfedezései új szellemi látkört nyitottak. Egy Vasco de Gama, egy Kolumbusz Kristóf nagysága egészen más, mint volt egy Constantine vagy pedig egy N. Károlyé. Egy Luther és Kálvin, egy Raphael és Michel Angelo, egy Galilei és egy Shakspeare föllépése sokkal élesebb nyomokat hagytak az emberi szellem fejlődésének történelmében, semhogy nevöket a régi hősök mellett elhallgatni, vagy pedig nagyságukat elperelni lehetett volna.

Igy tágult az eszmék köre, — így emelkedtek napfényre lassankint a politikai eszmék mellett a valláserkölcziek, a művészeti, a bölcsészeti, a természettudományiak: mihez képest természetesen a régi felfogás a politikai és katonai nagyságok föltétlen uralmát illetőleg, veszteni kezdte a tért s a történetírók a nagy férfiak föltétlen hatását a haladásra lassankint kétségbe kezdték vonni.

Mindazáltal azt tapasztaljuk, hogy a történetírás egész a XVIII-ik század végeig kiválólag királyok és harczok elbeszéléséből állott, s ehhez képest a történelmi nagyság fogalma is csak ezekhez volt kötve. A királyi hatalom többnyire korlátlan volt; a hűbéri rendszer a hadvezéreket és az adományozások által teremtett nemeseket a királyi akarat végrehajtóivá tette. Ezek csinálták a történelmet; ezeknek engedelmes és engedetlen tettei képezték az elbeszélés tárgyát.

S lehet-e csodálkozni, hogy így állott a dolog? Lehet-e kárhozzatni a történetírókat, hogy a nép tömegeiről, a polgárság érdekeiről megfeledkeztek?

Hiszen polgári rend a francia forradalom előtt voltaképen nem is létezett, s a mennyiben létezett, — jog és hatalom nélküli tömeg volt csak, mely zúgolódhatott sorsa fölött, lázadásokat próbálhatott, — de biztos eredményt nem várhatott mindaddig, a míg az új politikai és bölcsészeti elméletek folytán az általános gondolkodásmód meg nem változott.

A változott viszonyok új irányt tűztek ki a történetíróknak, új alakot adtak a történettudománynak.

A politikai írók népről, társadalmi szerződésről és jogról kezdtek beszélni.

A bölcsezszerzők társadalmi viszonyok és okok természet-szerű hatásáról és következményeiről irtak. Kezdték kutatni az emberiség fejlődésének irányát, népek és nemzetek viszonyát az egyetemes fejlődéshez, — a részek összefüggését az általános főczzállal.

Mind ez nagy változást idézett elő az egyéni nagyság értékének megbírálásában is.

Mihelyt az eszmék történelmének rajzolásában kutatni kezdtek a modern civilizáció feltételeit, meg kellett találni a *demokratia* fogalmát is; a demokratikus érzelmű történetíró pedig gyanakodó lett minden aristokratikus nagyság iránt. Vége lett a régi tekintélyeknek, s ezzel együtt a nevezetes egyének történelmi befolyásának is.

Ez új politikai felfogás szerint a nagy emberek hatása voltaképen semmi. Nem ezek, hanem a nép, a tömeg ösztön-szerű akarata viszi végbe a nagy dolgokat. A nagy államférfiak és királyok csak oly hatással bírnak az események árjában, mint a szalmaszál a folyó viz tükrén, mely legfeljebb a víz gyorsaságát jelöli, de annak más irányt adni nem képes.

Minél nagyobb demokrata volt valamely történetíró, annál kevesebb súlyt fektetett a kitünő férfiak hatására.

És nemcsak a demokratikus érzelmű történetírók, hanem a végokot kutató bölcsezszerzők is tagadni kezdték a nagy nevek történelmi befolyását, s e helyett az eszmék, a korszellem homályos fogalmának korlátlan uralmát állították fel. Az emberi cselekedetek csak annyi értékkel bírtak, a mennyi összefüggésben állottak valamely bölcészeti rendszer eszméivel.

Igy csempészték be lassan, a bölcészetet a történelembé; így zavarták össze, különösen Németországban, a történelmet a történelmi bölcészettel. Csak néhány kiválóbb történetíró, mint Gibbon és Macaulay, Thierry, Ranke s még néhányan bírtak ellentállani a szélsőségnek; kik az emberi dolgok fejlődésében mutatkozó egyetemes összefüggés bölcészeti fonalát követték ugyan, de a mellett elég önállók voltak arra, hogy a történelmi eseményeket és azoknak indokait sem a politikai *demokratia* sem a bölcészeti eszményiség *procrustes* ágyába

szorítani nem akarták. Ők gondosan megkülönböztették a történetíró szerepét a történetbölcseleő szerepétől, és midőn műveikben hangsúlyozzák az uralkodó eszmék befolyását az események egyetemes menetére, ugyanakkor kellő mértékben tüntetik fel a nevezetes emberek egyéni befolyását is.

V.

Ujabb időben, az említett bölcsészti történetírás mellett, s ugyszólván azzal együtt, érvényre emelkedett az ugynevezett *természettudományi, vagy positiv irány.*

S ha kedvezőltlen volt az egyéni nagyság becsére nézve a demokratikus irány, mely az érdemet a népre, és a bölcsészeti irány, mely azt az eszmékre ruházta: ugy még kedvezőtlenebb a természettudományi irány, mely a történelmi fejlődés minden jelenségében a természet törvényének kényszerű uralmát keresi.

A természettudományok nagyobbyszerű haladása óta nagy divatba jött a természet törvényeit az emberek cselekedeteire és az emberiség fejlődésére alkalmazni. Nem lehet tagadni, hogy az inductív módszer alkalmazásának, nagyszerű eredményei lettek. A haladás törvényeit összhangba hozták a minden-ség törvényeivel s mindenki tisztelettel hajolhat meg egy Comte, egy Littre vagy Buckle Tamás kutatásai előtt.

Ez utóbbi »*Anglia civilizatiójának történelme*« című könyvében *) egészen ellenkező álláspontot foglal el a fennebb említett Carlyle-féle nézettel. Szerinte nem egyes nagy emberek esze, szive és akarátja dönti el a történelmi fejlődés menétét, hanem az általános okok, a dolgok természetében rejlő törvény, melynek kényszerű befolyása alatt állanak a legnagyobb emberek is. Szerinte a nagy emberek, koruk szükségképeni szüleményei. Rendszeréhez képest, mely szerint ő a morális erőt kiküszöbölván a haladás tényezői közül, csakis az értelmi haladást ismeri el, egyedül a tudományos férfiak hatását dicsóíti.

---

*) History of Civilisation in England, by Th. Buckle. Lipce, 1858. Magyarra fordítva Endrődi Sándor, Fendler József, György Aladár, György Endre, Láng Lajos, Márkus Miklós, Törs Kálmán és Závodszyk Károly által. Kiadta Aigner Lajos. Budapest, 1873—78.

Különben, hogy bebizonyítsa, miszerint az emberi cselekedetekben ugyanaz a törvény uralkodik, mely a kültermészet jelenségeiben, nemcsak a véletlent, nemcsak az isteni gondviselést, hanem még a szabad akaratot is tagadja. Az ember — legyen bármily hatalmas — csak úgy függ ez egyetemes törvénytől, mint bármely más öntudatlan lény. *)

Az erkölcs-statisztika, melyre Buckle hivatkozik, erősen látszik támogatni e tételeket. Ki van mutatva, hogy a bűntények nagyjából évről évre egyenlő számban fordulnak elő, hogy a hőmérséklet ereje fokozza a szenvedély erejét. Ki van mutatva, hogy például az öngyilkosságokban bizonyos szabályosság mutatkozik, hogy a házasságok kötése rendszeren arányban áll a gabona árakkal, sőt, hogy még a czimzés nélküli levelek feladásában is bizonyos szabály mutatkozik.

De mi következik ebből? Az-e, hogy egyéni akarat és a véletlenség nem érvényesülhet a cselekvésben? Az-e, hogy a nagy férfiak hatása teljesen eltűnik az általános okok hatása mellett? Nem.

Az említett szabályosság csak azt bizonyítja, hogy azon társadalmi viszonyok, melyek között azon hibák és bűnök elkövetettek, nem változtak, s hogy az akaraterő bizonyos körülmények között ugyanaz marad; — de semmiképen nem következik az, hogy az embernek nincs szabad akarata, s hogy ennél fogva cselekvésében ama titkos törvény határozó befolyása alatt állana.

Igenis van egy magasabb rend a világban és a természetben, van törvény az erkölcsi világban is; de azt nem a statisztika számai fogják kideríteni. A statisztika huzhat következtetéseket a társadalmi viszonyokra, de nem alkalmas arra, hogy az egyén cselekvési szabadságát meghatározhassa. Az emberi természet örökké fel fog lázadni oly tanok ellen, melyek az

*) Az ekkép túlajtott némely kifejezéseket Buckle barátai már eddig szelidítették. Azt állítják ugyanis, hogy B. ezzel voltaképen semmi egyebet nem akart elérni, mint azt, hogy nyomatókosan legyen hangsúlyozva abbeli meggyőződése, hogy a legnagyobb ember sem idézhet elő az emberi dolgok folyásában nagy változásokat mindaddig, míg a közszellem jelentékeny mértékben elő nincs e változások számára a kor általános körülményei által készítve. L. Mill: Logika III. 486–87. l.

embert bármely fényes dialektikával pusztá géppé akarják lealacsonyítani. *)

Az a kérdés, hogy *szabad-e az ember cselekvésében*, mindenkor nagy kérdése volt a tudománynak. Birkóztak vele a theologusok, a philosophusok, a historikusok, természettudósok és statisztikusok, — de mai napig sincs eldöntve. Minden oly elmélet, mely az emberi dolgok és cselekedetek fölé valamely egyetemes határozó erőt helyezett — akár az isteni gondviselés, akár a bűn uralma, akár a sors, akár a törvény alakjában — mindenkor erős összeütközésbe jött a szabad akarattal. Így Buckle elmélete is.

Ha valahol, úgy bizonyára a történelmi nagyság vizsgálataánál bír kiváló érdeklél a szabadakarat eszméje; mert világos, hogy erős elhatározás és erős akarat nélkül valami nagyot még senki sem vitt véghez.

A szabad akarat nem egyéb, mint a z o n t u d a t, hogy bizonyos cselekvény végrehajtásánál tetszés szerint más utat is követhetünk, — vagy más szavakkal: azon önelhatározási szabadság, melynél fogva képesek vagyunk az érzéki vágyak, a szenvedély ereje és a külvilág akadályai daczára is követni a jót. Az akarat nem pusztá vágy, mely csupán a kedv és kedvtelenség érzelmein alapszik, hanem tudatos erő; az

---

*) Igen érdekes e tekintetben, kiváló statisztikusunk, Keleti K. nyilatkozata: »Nem szükség — úgy mond — a számokat tagadnunk, sem szabályszerűségeket, sem a statisztika nagybecsű szolgálatait; de kétségbe vonva a felületes következtetések jogosultságát, tiltakozni kell a szakembernek az ellen, hogy a statisztikát másra alkalmazzák, mint a mi-ben okszerű eredményeket szolgáltathat; vissza kell utasítania, hogy abszolút pusztá számokból az ember beléletére, lelkére, szellemére következtesse, pedig erre keresik a szabályozó törvényt. . . .

Tudom, hogy az emberi szabad akarat maig is vitás kérdés a bölcsészetben. Tudom azt is, hogy a hány okot felhozhatni ellene, ugyanannyit meg is cáfolhatni létezésének bizonyításával; de tagadják bár, vagy állítsák létezését, azt nem vagyunk kötelesek fölteni, hogy az ember pusztá gép volna, mely az előre kiszabott életpályát végigfutja, épen annyi jót és annyi rosszat cselekedvén, mint a mennyit a statisztikai közepszám kimér. Határozottan tiltakozom az ellen, hogy a statisztikai tudomány mai színvonala szerint, abból csak egyáltalán lehetne is az emberi szabad akarat létezésére vagy nem létezésére következtetni.« L. Gyakorl. Stat. kézikönyve, 53—61. l.

akarat nem felelősség nélküli önkény, hanem inkább ennek tudatos megfékezése. Tudjuk, hogy gyakran képesek vagyunk oly tettek véghezvitelére, melyek inkább fájdalmat mint élvezet nyújtanak. Tapasztaljuk, hogy szenvedélyeink és vágyaink az akarat művelése által legyőzhetőek és megváltoztathatók. S az a tudat, hogy *ha akarjuk*, mi magunk fejleszthetjük és alakíthatjuk jellemünket, nem egyéb, mint magának az erkölcsi szabadságnak tudata.

A ki annyira vitte, hogy akaraterejét szabaddá teheti a kedv és kedvtelenség uralmától; a ki érzi, hogy a szokás, a szenvedély, a vágy nem urai neki, hanem ő ura azoknak; aki — ha meghajlik is e zsarnokok előtt — tudja, hogy *ha akarná*, le is győzheti őket: az bizonyára elérte az erkölcsi szabadság véghatárait.

Ilyen az erényes ember szabadsága, aki nemes indokból harcot vív a szenvedéllyel és az önkénnyel; ilyen a meggyőződés emberének szabadsága, a ki nézetét minden akadályok ellenében valósítani törekszik; ilyen a jellemes ember szabadsága, a ki az élvezet és szenvedés érzelmeitől függetlenül teszi kötelességét.

S ki ne látná be, hogy ily szabad, ily kiművelt akarat nélkül erkölcsileg valami nagyot művelni nem lehet!

Egy Sokrates méregpoharat iszik, mert *nem akar* meggyőződése ellen cselekedni és gyáván menekülni.

Egy Regulus kínos halált választ, mert *nem akar* hazája ellen cselekedni.

Egy Washington leteszi a hatalom pálcáját, mert *nem akar* hazájának ura, csak polgára lenni.

Egy Deák Ferencz elhárítja magától a királyi kegy kiérdemelt jutalmát, mert *nem akar* egyebet, csakhogy becsületes embernek tartassék a király és nemzete által.

Mily nagyszerű és felemelő példák ezek az erkölcsi szabadság mellett! Azt hiszem, hogy nem is szükséges többet idéznem annak bebizonyítására, hogy Buckle kedvencz elmélete kedvéért nagyon messzire ment, midőn a szabad akarat, s ezzel együtt az egyes kiálló egyéniségek hatását a történelem tényezői közül kiküszöbölni akarta.

Azon tények, *hogy az emberi cselekedetekben bizonyos törvényszerűség uralkodik, s hogy a természet és a társadalom átalakító hatással bír az emberre, legkevesebbé sem zavarják meg az ember akaratí szabadságát.* A statistika által kimutatott szabályosság is csak azt tanúsítja, hogy az emberiség erkölcsi állapotában történt változások bizonyos időközben igen csekélyek, s hogy vannak korszakok, melyekben az akarat ellenállási munkája igen nehézvé válik, s hogy ennél fogva a bűn megtörtétere az emberi akaratától független hatások is befolyanak. Ennél többet következtetni a statisztikából helyesen nem lehet.

Mert ha állana az, hogy az emberi cselekedetek felett egy kényszerű törvény uralkodik, mely ellen minden küzdelem hiábavaló, akkor a *fatalismus* uralmának kellene bekövetkeznie. A fatalista ugyanis azt hiszi, hogy miután cselekedeteink jellemünkből folynak, a jellem pedig szervezetünkből, neveltetésünkből és körülményeinkből formálódik, — tehát természete olyan, hogy semmi sem mentheti meg attól, hogy valamit el ne kövessen, vagy elkerülhessen. *Hogy pedig ez mily veszedelmes világnézet, azt szükségtelen volna itt fejtegetni.*

Az embernek bírnia kell azon tudattal, hogy önelhatározás és öntevékenység által módosító hatást gyakorolhat az eseményekre; az embernek hinnie kell, hogy jellemét, *ha akarja* csak úgy formálhatja, mint a hogy azt formálhatják a körülmények és a nevelés.

Egyedül ez felel meg az ember magasabb erkölcsi hivatásának, és nem a szellemernyesztő fatalismus, melyre a törvény kényszerűségének túlhajtott elmélete vezet. S ebben áll Buckle tanának egyik legnagyobb hibája; s ezért kell azt az emberi nagyság és méltóság nemesítő hatása, valamint a történelmi fejlődés helyes szempontjából is visszautasítani.

Azonban menjünk tovább, és vizsgáljuk, miben áll tulajdonképen az ugynevezett nagy férfiak hatása és bece a történelemben? Minő viszonyban áll az egyedi akarat az általános okokkal!

VI.

Az eddig elmondottakból láttuk, hogy az *egyéni nagyság alapját* az élet különböző spheráiban a *lelki tehetségeknek, jelesül* az érzelem, az értelem és akarat erejének *magasabb foka* képezi; láttuk, hogy a történelmi nagyság fogalmának meghatározásához nem elegendő a rendkívüli ész és a rögtöni eredmény, láttuk, hogy a történetírás fejlődésével, a politikai, bölcsészeti és természettudományi új eszmék előtérbe helyezésével az egyéni nagyság fontossága csökkenni kezdett; és végre láttuk, hogy míg Cousin és Carlyle tulságos befolyást tulajdonítanak a nagy emberek hatásának a történelemre: addig Buckle a természet és az általános okok végzetszerű uralmát állítván fel, az egyes kitűnő férfiak hatását jóformán a semmire szállítja le.

Méltán kérhetjük már most, hogy a különböző felfogás közül melyik az elfogadható helyes nézet? Az-e, mely a történelmi fejlődés processusát egyes nagy emberek tetteiben látja valósítva; vagy az, mely az egyetemes okok hatásának tulajdonítja az összes emberi haladást?

Röviden felelve e kérdésekre, azt kell mondanunk, hogy e nézetek egyike sem helyes, egyike sem fogadható el, a mennyiben mind a kettő szélsőségben mozog.

Azt hiszem, hogy mindenikben van valami igazság, s hogy egyik a másikat kiegészíti, ha a látszólagos ellentéteket kiegyenlítjük, *s megkülönböztetjük azt a szerepet, melyet a történelmi haladásnál egyfelől a korszellem, másfelől a kitűnő egyéniség játszik.*

E tekintetben kiindulási pontúl szolgálhat a fennebb említett Carlyle-féle hasonlat, mely szerint a tömeg olyan, mint a gyúanyag, melynek szüksége van égi tüzre, hogy lángra gyulhasson. Ebben ki van fejezve az a gondolat is, hogy sem a gyúanyag, sem az égi szikra magában véve nem csinál tüzet, hanem csak mindakettő együtt; ki van fejezve az is, hogy e kettő között bizonyos kölcsönhatásnak és érintkezésnek kell lennie, mert különben az anyag nem gyuladna meg. Ebből következik, hogy a történelmi haladást sem az általános okok, sem a nagy emberek külön, hanem mind a ketten együtt, kölcsönös

hatásukban mozdítják elő. Sem Mohamed magában, sem az ő kora nem hozta létre az izlamot; sem Luther egyedül, sem kora egyedül nem csinálta a reformációt, hanem a korszellem, meggyújtva az ő lángesze által. A kornak bizonyos általános hangulata, hajlandósága és iránya teszi lehetővé azt, hogy valamely történelmi hős nagy dolgokat vihessen végbe. Carlyle bizonyosan hibázott, midőn a hősök iránti tisztelete mellett a tömeget oly csekélybe vette; de viszont hibázott Buckle is, midőn a hősök hatását kicsinyelve és tagadva, a haladást egyedül az általános okokból magyarázza.

Mert valamint a természetben az emberiség physikai életének folytatása két különböző nemző faktor és számtalan nevelő intézmény összehatásából lesz; valamint az anyaföldbe vetett mag csak a légköri tünemények és hatások folytán kel ki és fejlődhetik tovább: úgy a szellem-erkölcsi világban, a történelem világában is, a gondolatoknak és eszméknek mindezen előtt termékeny talajra s többféle körülmény légkörének kedvező összehatására van szükségök, hogy teljesen kifejlődhessenek, hogy kellő eredménnyel hassanak. Az eszmék megtermékenyítik a kort, s a kor viszont lehetségessé teszi az eszmék fejlődését és hatását.

Ez a történelmi epochák és történelmi nagy férfiak kölcsönhatásának általános törvénye, melynek fölkeresése és kimutatása a történetírás legmagasabb feladatai közé tartozik.

Az eszméknek is megvan a magok fejlődése, éppen úgy, mint a kert növényeinek. Az eszme is különféle viszontagságokon megy keresztül, éppen úgy, mint akármely természeti tárgy, mely a mag kicsirázásától egész a virágzás és gyümölcsözés korán megy keresztül, sokszor fenyegetve és elnyomva a mellette növő gaztól, sokszor halálosan megsértve ellenséges és baráti kezektől.

Néha úgy látszik, mintha egészen elnyomatott volna, míg a kedvező körülmények előálltával újra föllép teljes pompájában. Fejlődését nemcsak azok akadályozzák, kik ellenségei, hanem sokszor azok is, kik tulságosan lelkes barátai. Minél magasab érdekeket képvisel valamely eszme, annál kevesebben képesek felfogni, s annál több idő kell hozzá, míg utat tör magának a néptömegek rétegein át. A szokás, az előítélet és önzés, a nevelés folytán nyert vallási és erkölcsi nézetek, a

kegyelet és rokonszenv varázsa mind oly dolgok, melyek valamely új eszme elfogadását akadályozzák, még azoknál is, kik különben miveltséggel és értelemmel bírnak.

Másfelől nem ritka eset, hogy azok, kik lelkes pártolói-ként lépnek fel az új eszmének, túlhajtásaikkal többet ártanak, mint használnak az ügynek, részint abbeli dicsvágyok miatt, hogy másoknál többnek látszassanak, részint azon vak szenvedély miatt, hogy az ellenkező nézetűeket elréimitsék. A francia nagy forradalomban hangoztatott nagyszerű eszméknek senki sem ártott annyit, mint a rémuralom férfiai, kik csupa rajongásból vérlázító üldözést folytattak a más nézetű polgárok ellen. Kétséget nem szenved, hogy St. Juste, Robespierre, egy Danton és Marat többet ártottak a szabadságnak, mint bármely royalista.

Az eszmék fejlődését csak úgy lehet helyesen felfogni, ha összefüggésben vizsgáljuk azon férfiakkal, a kik által ápolattak és azon körülményekkel, a melyek között valósítottak.

Azon bölcészek, kik a történelemben nem látnak egyebet, mint az eszmék fejlődését, igen gyakran esnek abba a hibába, hogy saját rendszerök és logikájok igazolása szempontjából csak is az eszmékkel foglalkoznak és az embereket tökéletesen kihagyják a számításból. Hegel például az eszmék feltétlen uralmát tanítja, melyekkel szemben az ember nem egyéb, mint érzéketlen edény vagy eszköz. Szerinte nem az emberek hordozói az eszméknek, hanem megfordítva, az eszmék viszik az embereket ellanállhatlanul. Világos, hogy ez túlhajtás; mert az eszmék sehol sem fordulnak elő különváltan az emberektől, hanem mindig azokkal kapcsolatban. A mint változik a különböző korok értelmi foka, a szerint változik az eszmék felfogása és alakja úgy, hogy egy és ugyanazon eszme különböző korban egészen más jelentőséget nyer.

Legvilágosabb például szolgál erre a *keresztyénség eszméje*, és annak különböző korokban való különböző felfogása. Az apostoli egyszerű hitformulától kezdve egész a legújabb korig, minden új felekezet alapját a keresztyénség igazságainak helyesebb és tisztább kifejezésének szándéka vagy legalább ürügye képezi. Mennyire eltérő egy Arius és egy Sz. Ágoston felfogása, mily nagy különbség van VII. Gergely és

II. Gyula catholicismusa, s egy Schleiermacher és Straus D. protestantismusa között!

Ugyanezt tapasztaljuk a *szépnek* és *jónak* eszméjénél is, — habár ez utóbbiról egy tekintélyes iskola azt állítja, hogy nem fejlődik, s ekkép nem is képezi az emberi művelődés számba vehető tényezőjét.

Senki sem fogja tagadhatni, hogy vannak bizonyos erények, melyek magasabban állnak, mint mások; hogy pl. az erény után való *önzetlen* törekvés magasabb tökély, mint az olyan cselekedet, mely jutalom kedvéért vagy csak azért hajtatott végre, hogy a büntetést kikerülje. Már pedig az *önzetlen* erény fogalma csak magasabb műveltségi fokon tapasztalható. Maga a humanitás eszméje különböző értelmet nyert oly korban, midőn például bikaviadalokban és más vérengző mulatságokban gyönyörködött a műveltebb világ, és oly korban, midőn a könyörület és emberi részvét lehetetlenné tette a kínzásokat. A régi durva, harczias nép erkölcsi típusa egészen elűt a műveltebb és békeszerető nép jellemétől.

Hogy valamely népnek erkölcsi és vallási eszméi átalakulhassanak, hogy a régi durva és téves nézetek szelidebb és igazabb gondolkozásnak adjanak helyet, ahhoz mindenkéül az *értelmi közállapotnak* teljes megváltozása szükséges.

E részben legnagyobb hatásal vannak a *bölcsészek*, kik mély gondolkozás alapján új következtetési rendszereket és új gondolkozási irányokat alapítottak. Egy Bacon, Descartes, Locke, Voltaire, Kant és Hegel végtelenül sokat tettek arra nézve, hogy koruk kutatási törekvései tisztább alakot nyerjenek. De az ő hatásuk csak lassankint ment át az irodalom egyéb szakaiba, míg végre szellemök befolyása érezhető lett olyan írónál is, kik különben műveiket soha sem olvasták. A bölcsészeti módszer átvitetett a *természettudományok* terére is, hol rendkívüli eredményt mutatott fel. Ugyanis a rendszeres gondolkozás és kísérletezés folytán oly felfedezések történtek, melyek a régi vallásos nézeteket egészen átalakították. Sok oly tünemény, mely eddig megfoghatatlan csudának tartott, a törvény alapjaira vitetett vissza, s új szellemirány jelölőjévé lett. Ki tagadhatná azt a roppant befolyást, melyet pl. az összes theologiai nézetekre gyakorolt a *csillagászatnak*

azon felfedezése, hogy a mi földünk nem központja a mindenségnek, hanem csak jelentéktelen bolygó a többiek sorában, melyek vele együtt a nap körül forognak? Ki tudná kiszámítani, mely értelmi átalakulást és hatást gyakorolt az összes kereskedelmi világra s ez által az általános közgazdasági nézetek megváltoztatására egy Watt és egy Stephenson találmánya?

Minden új fölfedezés kölcsönhatásban van a többiekkel és *csak egyikét* képezi azon sok befolyásoknak, melyek a társadalom szellemirányát meghatározzák, s általánosan ható okká változnak.

Mikor az mondatik, hogy minden nagyobb szerű nézetváltozás egyetemes okok következménye, akkor tulajdonképen csak azon igazság van kifejezve, hogy van egy bizonyos főszellemirány, mely a nagy embertömegekre hat, s mely végre is minden akadály felett győzedelmeskedik. »A míveltség egyformátlansága, mondja Lecky, a különös viszonyokból származó rossz befolyások, a conservatismus hatalma s az egyéni szellem törekvései számtalan különféleséget szülnek; de a szigorú vizsgálódás azt mutatja, hogy azok csak az előre hömpölygő folyamnak ellenfodrai, — hogy a különféle rendszerek lassankint mind átalakúlnak bizonyos irányban és hogy a törekvéseknek bizonyos osztálya az értelem minden terénolyást növekvő erővel tűnik elő.*)

Ez a korszellem hatalma, mely ellenállhatlanul ragadja magával az egyeseket; ez a történelem haladásának roppant erejű kereke, mely összetöri mindazt, a ki vakmerő kézzel feltartóztatni merészeli.

VII.

Azonban meg kell jegyezni, hogy e mindent magával ragadó áramlat rendszeren egyes nagy férfiak által indítatik, — bár nem mindig általok vezéreltetik is.

---

*) Lecky A: fölvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában I. 12 l. ford. Zsilinszky M. Pest. 1872.

Vannak idők, midőn a tudós férfiak által előkészített és mozgásba hozott eszmék rohamos fejlődése, a tények gyors változásának hatalma, egészen új nagyságokat vet fel, midőn új herosok támadnak, kik az új eszme varázssereje alatt emberfeletti dolgokat visznek végbe. Ezek az úgynevezett végzet emberei, kik váratlanul jelentek meg a világ színpadán; kiket, mint üstökösöket, megbámul a világ, — de kik csak akkor hoznak áldást az emberiségre, ha minden *földi dicsőségtől és hatalomvágytól menten*, egyedül az uralkodó eszme szolgáltatásban érzik magokat. Ellenkező esetben csak romlást és átkot hoznak az emberiségnek és a nemzetnek, a melynek kebelében éltek. A legujabb kor két olyan kiváló embert mutatott fel Franciaországban, a kik magokat a végzet embereinek tartották, t. i. I. és III. Napoleont. Mind a kettő lábbal tiporta a szabadságot, a melynek zászlaja alatt fölemelkedett, s a hatalom legmagasabb polczán vakon rohant mind a kettő azon mély örvény felé, mely őket elsodorta.

Semmi sem bizonyosabb annál, hogy a nagy történelmi dolgok eldöntésénél az egyes kiváló emberek erényei és bűnei lényeges befolyást gyakorolnak. De nem kevesebb bizonyos az is, hogy sokszor egy véletlen esemény is nagyszerű következtéseket von maga után.

Az a kérdés merül fel itt tehát mindenek előtt, hogy mi jelentősége van a történelemben a *véletlenneknek*? Az-e, hogy egészen más fordulatot ad a dolgok természetes menetelének; vagy pedig az, hogy csak alkalmat szolgáltat, hogy az, a mi különben is bekövetkezett volna, elébb történjék meg?

Mert világos, hogy ha a véletlen szerencse dönt az események folyásában, akkor az emberi tevékenység érdeme s a nagy jellemek jelentősége okvetlenül veszíteni fog az általunk hangsúlyozott becséből.

Tudjuk, hogy sokszor egy eső, egy szélvész, máskor egy véletlen ágyúdurranás csatákat döntött el, melyek egész népek sorsára döntő befolyással voltak.

Az a szélvész például, mely Orániai Vilmost a partra segítette, II. Jakab angol király hajóhadát megállította. Az az ágyúdurranás, mely a navarini kikötőben az angol hajók

ellen véletlenül elsült, az egyesült hajóhad harczy diadalát s egyúttal Görögország felszabadítását vonta maga után. Az a sedani csata, melyben III. Napoleon a poroszok fogságába került, nemcsak Franciaországra, hanem a pápai hatalomra is végzetes hatást gyakorolt. És ki ne tudná a tudomány történelméből, hogy például Newtont egy almának véletlen leesése a gravitatio törvényének fölfedezésére, — Joungot pedig a szivárványszínű szappanbuborék a sugártörés elméletére vezette?

Lehet-e állítani, hogy e véletlenségek voltak *okai* az érintett nagy eseményeknek és fölfedezéseknek?

Ez annyi volna, mint az okot összetéveszteni az alkalommal. Már pedig e kettő között nagy a különbség.

Elvonatkozva a természet okozta akadályoktól, az egyes véletlen eseményeknek tulajdonképen csak akkor van jelentőségök, ha *alkalmúl* szolgálnak valamely már meglevő általános oknak nyilvánulására. Valamely nagyobb szerű történeti eseménynek, például vallási vagy politikai forradalomnak okai mindig általánosak, de a kitörés alkalma mindig bizonyos helyhez, s előre alig megjelölhető időhöz van kötve. Az alkalom sohasem következnék be, ha nem lenne általános ok, mely azt hatóvá teszi.

Oly népnél, mely általában nem bir érzékkel a szabadság iránt, a zsarnokságnak egy bizonyos esete nem adhat alkalmat arra, hogy forradalmat csináljon; ellenben oly népnek, mely alkotmányos kormányzathoz szokott, s melynek a szabadság szükséges életelemét képezi, csekély alkalom is elég arra, hogy az önkény jármát leveesse nyakáról. Egy közönséges, tanulatlan ember sokszor látja leesni az almát, de azért a gravitatio törvényéről sejtelemmel sem bír.

De vegyünk még egy más példát. A középkorban, midőn a *babonaság, a tudatlanság és erkölcstelenség* általános volt, egyes világi és egyházi főeknek *garázdálkodásai nem háborították* fel a közérzületet, de midőn a különböző értelmi és erkölsi befolyások következtében a közérzület fogékonyabb lett a tisztább erköles eszméje iránt: akkor már egyetlen egy visszaélés is elegendő volt arra, hogy a reformatió nagy művének

megkezdésére alkalmúl szolgáljon. Tetzelt visszaélése nem oka, csak egy veletlen alkalma volt a nagy mozgalomnak. A reformáció okai mélyebben feküdtek, s nem a bűnbocsátó cédulák árulásában. A közállapotok romlottsága, a javítás szükségének általános érzete, a különféle fölfedezések, a görög-római irodalom föléledése, a művészet erőteljes kifejlődése és a scholastikusok elleni reakció a XVI-ik század elején oly közszellemet idéztek elő, mely egészen alkalmas volt arra, hogy egy hivatott férfiú a siker reményével fölléphessen.

Igy lett Luther az általános ohajtás kifejezője; így lett korszak-alkotó férfiúvá.

Látni való, mily téves azon állítás, hogy kis okból nagy dolgok származhatnak; mert az oknak voltaképen mindig megfelelő hatása van. Ha nagy és fontos az ok, akkor nagy és fontos lesz az eredmény is; ha az ok csekély, akkor csekély lesz az eredmény is.

A nagy emberek egyik főtulajdonát ép az képezi, hogy az eszmék és okok alapjának ismerete mellett, meg tudják ragadni a legcsekélyebb alkalmat is arra, hogy céljaikat valósítsák; mert tudják, hogy gyakran egyes, látszólag csekély fontosságú véletlen események, s a szereplő egyéneknek nem csupán érnyei, hanem hibái is hatást gyakorolhatnak a viszonyok átalakulására. A történetírónak az a szép feladata van, hogy a midőn az eszméket a közszellemmel összefüggésbe hozza, midőn a bölcselmi vezérfonál mellett, illő helyet jelöl ki az egyetemesnek, az okszerűnek és visszatarthatatlannak: ugyanakkor nem mellőzi a csekély és esetleges elemeket, s kellő súlyt helyez az egyes, kiváló egyéniségek jellemére és befolyására is.

VIII.

Már fentebb, az emberi nagyság fogalmának körvonalozásánál említém, hogy a kitűnő egyének szerepe, az élet különböző sphaeráihoz képest, igen sokféle, és hogy senki sem képes meghatározni, vajjon a tudomány vagy a művészet, a politika vagy a vallás, a bölcsészet vagy az ipar férfiai vannak-e inkább hivatva az emberiség előbbrevitelére.

Csak annyi bizonyos: hogy minden téren lehet dicsőt véghez vinni; de hogy egy ember ereje nem elég arra, hogy minden téren egyformán kitünő legyen.

Épen azért, hogy legalább általános nézetünk legyen a különböző szerepek hatásáról, meg kell különböztetnünk — úgy mint Comte tevé — az *elméleti és gyakorlati* tevékenység embereit. Az elsőkhöz tartoznak azok, a kik eszméket concipáltak, a másikhöz azok, kik az eszméket valósították és végrehajtották. Az első osztályba sorozhatók a tudósok, theologusok és művészek, s általában az elmélet emberei; a másikhöz az államférfiak, fejedelmek és katonák, s általában a gyakorlati tevékenység emberei. Az egyiknek tere a vallás, a morál, a művészet és a tudomány; a másiké a politika, az állami és társadalmi élet különböző körei.

Ez a két általános osztály oly nagy különbségeket tüntet fel, hogy például az elmélet embereiből majdnem sohasem válnak jó államférfiak, mert sohasem tudnak kellő tekintélyt szerezni a tömeg előtt, mely az anyagi erőt mindig többre becsülte az észnél. Minél nagyobb valamely elme, annál kevesbbé érti azt meg a tömeg. Minél magasabban szárnyalnak valamely fényes elmének eszméi, annál alkalmatlanabbak arra, hogy kormányozzák a társadalmat. Ezért mondá N. Frigyes, hogy a mely államot nagyon meg akarna büntetni, annak kormányzását a philosophusok kezére bizná.

Az emberiség életében csak egyszer történt, hogy papok és tudósok voltak egyúttal a népek politikai főnökei is, t. i. a theokratia korában. De ez alig ismétlődhetik valaha, mert ama primitiv civilisatióknak föltételei már hiányoznak.*)

Minél előbbre halad a civilisatio, annál többek között oszlik meg a művelődés és kormányzás munkájának érdeme is.

Bármily érdekes és tanulságos lenne is az egyes tudományok és művészetek főbb képviselőinek hatását, az általános haladásra részletesen kimutatni: egy értekezés keretén belül az teljesen lehetetlen. Csakis érintésére szorítkozhatunk azon

*) L. Comte A. Cours de Philosophie positif V. 218. l.

neveknek, melyek szoros kapcsolatban vannak egyes korok tudományos és művészetbeli előhaladásával.

Egy Plato és Aristoteles, egy Bacon és Locke; egy Voltaire és Rousseau, egy Kant és Hegel; egy Galilei és Kepler; egy Newton és Humbold, egy Arago és Darwin; egy Dante és Shakspere, egy Schiller és Göthe, egy Zrinyi, Kazinczy és Petőfi, egy Raphael, egy Mozart, egy Thorwaldsen stb., nemcsak a magok korának, hanem az utókornak is örökké becses kincset hagytak fenn műveikben. E művek nemcsak fényes jelzői az emberi szellem dicsőségének, nemcsak hű kifejezői bizonyos korok szellemirányának; de egyuttal irányadói és megtermékenyítői új tudományos és művészeti korszakoknak is.

A tudomány és művészet embereinek e nagy hatását még azok is elismerik, a kik különben az emberi nagyság fontosságát kétségbe vonják. Maga Buckle, midőn az értelmi haladás egyedüli érvényét az erkölcsivel szemközt kimutatni akarja, oly lelkesedéssel beszél a tudomány áldásairól, hogy szinte hajlandók vagyunk feledni elméletének ridegségét.

Nagy Sándor vagy Napoleon óriási büntetetei — ugymond — rövid idő alatt elvesztik hatásukat, és a világ régi kerékvágásába tér vissza . . . Ez a történet dagálya és apálya . . .

A gonosz emberek tettei csak múló bajt okoznak, a jó emberek cselekedetei csak múló üdvöt, és végül mind a jó, mind a rossz, teljesen megsemmisül, kiegyenlítetik a következő nemzedék által, és eltűnik a futó századok örök mozgásában. De a nagy férfiak *tudományos fölfedezései* nem hagynak el bennünket soha; ezek halhatatlanok; örök igazságokat tartalmaznak, melyek túlélnek a birodalmak romlását; tartósabbak, mint a küzdő felekezetek harczeit, és tanúi az egymásra következő vallások elenyészésének . . . Minden eltűnik, mint egy álom, mint a képzelem szülötte, mely még árnyékot sem vet maga után. Csak a tudomány fölfedezései maradandók; egyedül nekik köszönhetjük mindazt, a mivel bírunk; örök időkre élnek, soha nem fiatalok, soha nem vének; magokban hordják életök csiráit; tovább özönlenek egy örök, halhatatlan

folyamba, lényegesen növekednek, önmagok szülik folytatásukat és így a legtávolabbi utódra is hatnak, sőt századok lezajlása után még. tevékenyebbek, mint kinyilatkoztatásuk pillanatában.

De mert a szellemi téren működő férfiak munkája csendes, szerepök olyan, mint egy nagyszerű dóm tervezőjeé, a kinek gondolatát különféle munkások és napszamosok valósítják az építés körül, a fölületesen szemlélő tömeg nem mindig veszi őket észre.

A történelem tanúsítja, hogy a közérdeklődés sokkal inkább fordul azon férfiak felé, kik a gyakorlati államélet terén úgy tüntek fel, mint a népek vezérei. Ilyenek az államférfiak, királyok és katonák.

S ennek is megvan a maga természetes oka. A nép legnagyobb fogékonysággal bír azon *intitutiók* iránt, melyek között folyik le élete, melyeknek jó és rossz hatását közvetlenül tapasztalja. Házasság és család, a tulajdon és becsület, az egészség és élet védelmére hivatott közigazgatás és jogszolgáltatás; község, állam, egyház és jótékony intézetek oly társadalmi kapcsolatot képeznek, mely mindenkit egyiránt érint. Az a tudat, hogy mi egy bizonyos családnak, bizonyos egyháznak és nemzetnek tagjai vagyunk, hogy mint ilyenek, részt veszünk ez intézmények jótéteményeiben, bajaiban és dicsőségében: oly közszellemet alkot, mely még azokra is erős befolyást gyakorol, a kik az azon intézményekben kifejezett eszmék magasztára emelkedni nem képesek.

Innét van, hogy a tömeget oly könnyű fölgyújtani az intézményekért való harcra; innét van azon érdeklődés is, melylyel a nép az államférfiak iránt viseltetik.

Valahányszor egy népnél nagyobb szerű alkotások szükségére merül fel, valahányszor a meglevő intézmények javítása, új törvények alkotása kerül napi rendre, mindannyiszor fölújúl a közérdeklődés azon férfiak iránt, kiknek teremtő szelleme az össznép életének formáit teremti. Minél inkább beleélte magát valamely törvényhozó a nép közszellemébe; minél tisztábban fogta fel a közszükséget és a haladás föltételeit; annál inkább felelhet meg magasztos hivatásának, annál biztosabb

és áldásosabb lesz az eredmény, melyet felmutatni képes. A törvényhozónak, az államférfiúnak úgy, mint a fejedelmeknek nagysága abban fog nyilvánulni, ha ők a közszellemben, s a közszellem viszont ő bennök találja fel hű kifejezését. Ha valamely államférfiú, akár makacsságból, akár elbizottságból nem figyeli meg a közszellem áramlatát, nem veszi figyelembe a műveltségi közállapot meglevő föltételeit, akkor még legnemesebb szándéka, legfenségesebb eszméje is hajótörést fog szenvedni. Érdekes például szolgálnak erre hazánk történelmében Hunyadi Mátyásnak tudományos és művészeti intézkedései, és II. Józsefnek jószándéku reformtörekvései.

IX.

Mill Stuart, ki a nagy férfiak hatását Bucklevel szemben oly ügyesen védelmezte, többek között utal azon befolyásra is, melyet egyes fejedelmek és kormányok gyakorolhatnak a nemzetekre, részint positiv intézkedésekkel, részint pedig az által, hogy a fejlődést hátráltató akadályokat elhárítják.

A kik azt állítják, ugymond, hogy az emberi társadalom fejlődése kizárólag, vagy majdnem egészen általános okoktól függ, azok ez okok alatt mindig az egész emberiség collectiv tudását és szellemi fejlődését szokták érteni. De ha már az összes emberiségét, mért nem értik oda valamely hatalmas fejedelmét, vagy valamely politikai, saját kormánya által ható társadalom értelmi fejlettségét is? Jóllehet nagyban véve a közönséges egyéneknél létező jellemkülönbségek a cselekvés mezején kiegyenlítik egymást, de nem neutralisálják egymást az öltő kor alatti kivételes egyéniségek, kik fontos állásokat töltenek be. A föld még nem termett egy második Themistoklest, nem termett egy második Luthert, nem termett egy második Julius Caesart, a ki azokhoz hasonló tehetséggel, de ellenkező irányzattal bírt volna, hogy a volt Themistoklest, Luthert és Caesart ellensúlyozták és meggátolták volna maradandó hatás előidézésében. Ekképen, a mint látszik, a kivételes személyek akarata és azon egyének nézetei és céljai, kik egy bizonyos időben kormányt képeznek, nélkülözhetetlen láncszemek le-

hetnek amaz okozati láncolatban, mely által magok az általános okok előidézik hatásukat, s nézetem szerint az elméletnek ez az egyedüli védelmezhető formája.«

Miután Mill a nagy egyéniségek befolyását Macaulay ellenében is megalapította, tovább haladva kimutatja, hogy a kormányok hatásának fontosságát csekélyleni nem lehet. Igaz, hogy sem a gondolkodó fők, sem a kormányok nem tehetnek meg mindent, a mit akarnak; de gyakran oly nevezetes eredményekhez jutnak, melyekre még nem is gondoltak.

Például hozza fel Spanyolországot s annak kormányát a mult századból. Azon, a körülményekhez képest felvilágosított kormány — u. m. — melynek jótékonyágát Spanyolország a XVIII. század nagy részén át élvezte, nem javított a spanyol nép főhibáin, s ennek következtében abból a sok jóból, a mit e kormány ideiglenesen tett, oly sok tűnt el vele együtt, hogy azon állítás, miszerint semmi maradandó hatást nem gyakorolt, egészen plausibilisnek látszik. Ezt a példát bizonyosságul szokták felhozni arra, hogy a kormányok mily kevésbé hathatnak az oly okok ellen, melyek valamely nemzet általános jellemét meghatározzák. De ez Mill szerint csak azt mutatja, hogy a kormányok milyen *sokat* nem bírnak megtenni, de nem azt, hogy *semmit* sem bírnak tenni. Ennek bizonyításául Mill arra figyelmeztet, hogy mi volt Spanyolország ama 50 éves szabadelvű kormány elején, és mi volt annak a végén. Az európai gondolkodás eme korszakban kezdett világolni a legmiveltebb osztályoknak, s ez a világosság aztán soha sem szünt meg terjedni. Ama félszázadnak köszöni Spanyolország azt, hogy megszabadult az inquisitiótól és a szerzetesektől, hogy most parlamentje és szabad sajtója van; annak köszönheti, hogy a szabadságról és polgárságról fogalma van, és hogy vasutakkal, és az anyagi és gazdasági előhaladás más föltételeivel is rendelkezik. Az ez időszakot megelőzőtt Spanyolországban egyetlen egy oly elem sem működött, mely bármely kedvező időszakban amaz eredményekhez vezetett volna, hogy ha az utolsó osztrák hercegek úgy kormányozták volna tovább is az országot, mint a hogy kormányozták, vagy ha a

Bourbonok mindjárt kezdetben azok lettek volna, a mik voltak későbbben mind Spanyolországban, mind Nápolyban.

És hogy ha — mondja tovább Mill, e példákhoz pótlólag — valamely kormány sokat tehet arra nézve, hogy tényleges javításokat eszközöljön, még ha keveset látszik is tenni, úgy még nagyobb eredmény függ tőle azon külső és belső *bajoknak elhárítása által*, melyek a haladást végkép megakasztották volna.

Egy jó, vagy rossz tanácsnok egyetlen egy városban, bizonyos válságos perczben, gyakran hatott az egész világ későbbi sorsára. Oly bizonyos, a mily bizonyos valamely ítélet a történelmi dolgokban csak lehet, hogy ha nem élt volna Themistokles, nem lett volna a salamisi diadal sem; és ha ez utóbbi nem lett volna, hol lenne a mostani civilisatio? Menynyire más lett volna az eredmény, ha Epaminondasz vagy Timoleon, avagy épea Iphikrates vezényeltek volna Chäronea mellett Chares vagy Lysikles helyett!

Mill két essayt említ a történelem tanulmányáról (Cornhill Magazine for June and July 1861), melyeket ő a jelen vitás kérdésben a legjobbaknak és legbölcsešiebbeknek tart, s ezekkel egyértelműleg azt mondja: »A görög történelemnek egész folyama, a mint azt Grote megvilágosítja, egész sorát képezi azon példáknak, melyek mutatják, mily gyakran függtek az oly események, melyeken a későbbi civilisatiónak egész sora nyugszik, egyetlen személy jó, vagy rossz jellemétől.«

Mill azonban elég belátó arra, hogy beismerje, miszerint Görögország e tekintetben a legrendkívülibb példa az egész történelemben. Csak egyszer volt az, s nehezen lesz többé, hogy az emberiség sorsa a dolgok oly rendétől függjön, mely egyetlen városban, vagy csak oly tartományban létezett, mint egy vármegye, és mely az emberi dolgok egyetlenes törekvéseihez képest nagyon csekély, százféle ok által rombol-tathatik szét, vagy mentethetik meg. Szerinte sem a mindennapi események, sem az egyes jelleme nem birhatnak többé oly fontossággal, mint a minővel akkor birtak. Minél tovább áll fenn az emberiség, s minél míveltebbé lesz az, annál több befolyást nyer a mult nemzedékek hatása a jelen nemzedékre

és az emberiségre. S ámbár a dolgok folyása sohasem szűnik meg változható lenni, a véletlenség és egyéni tulajdonok által, mégis az emberiség összehatásának növekvő túlsúlya az összes apróbb okok felett, mindig határozottabb és előre kiszabott kerékvágásba jön. A történettudomány ennél fogva mindinkább lehetővé válik nemcsak azért, mivel alaposabban tanulmányozzuk, hanem azért is, mivel a tanulmányozásra minden emberöltővel alkalmasabbá is lesz.*)

X.

Minél több korszak, minél több nép multjának képe áll előttünk, annál több fejlődési tényező áll rendelkezésünkre; s minél több művelődési és fejlődési tényező összehatását észleljük, annál világosabbá lesz előttünk az összefüggés, a törvény, mely az egész emberiség haladását áthatja.

Hogy e törvényt fogja-e valaha valaki oly világosságban látni, hogy ennek fényénél — mint némelyek hiszik — még a jövőt is ép oly biztosan meg fogja tudni mondani, mint például a csillagász megmondja a bolygók megjelenését, annak bővebb vitatásába itt bocsátkozni nem akarok.

Mindenesetre gondoskodva van arról, hogy a fák az égbe ne nőjjenek.

Mert a milyen kétségtelen az, hogy az emberi tettek bizonyos törvények szerint alakúlnak; a mily bizonyos, hogy a történelmi fejlődés egyéni jellemek és körülmények összehatásából származik: ép oly bizonyos az is, hogy az emberi tudás határai korlátozottak, s hogy ennél fogva a világ multjának részleteit, s azoknak összefüggését és összehatását sohasem fogja oly tökéletesen ismerhetni, hogy abból a jövőnek tudására képesíttessék. Még egyes embernél sem lehet biztosan megjósolni, — bármennyire ismerjük is jellemét — hogy jövőben mikép fog cselekedni, mivel nem lehet előre tudni azon

---

*) A deductiv és inductiv logika rendszere, ford. Szász Béla. Budapest, 1877. III. köt. 479—498. l.

körülményeket, melyek közé jutni fog, s melyek gondolkodását, érzelmeit és cselekedeteit meghatározzák.

Mennyivel inkább lehetetlenség az egy nemzet vagy az összes emberiségre nézve, hol minden embert, minden népet, minden kort és minden emberöltőt más és más körülmények vesznek körül; hol nemzetiségi és faji, vallási és erkölcsi, fizikai és értelmi körülmények és állapotok egész szövedéke hat közre, melyek sehol és sohasem lehetnek ugyanazok!

Én azt hiszem, hogy a történettudomány tökéletességének, s tudományos voltának kriteriuma, nem a jövődömondás, nem a jósló tehetség megszerezhetése; bár el kell ismer-nem, hogy a mult sokban a jelennek mestere. Azt hiszem, hogy a történelmi fejlődés törvényének fölismerése különben is elég megnyugtató és felemelő hatással lehet a tudományos kutatóra, a bölcsészre, a történészre és államférfiúra egyiránt, szóval mind arra, ki az emberiség magasabb érdekeit szívéen hordozza.

De nem is szükséges nekünk tudni a jövőt.

Elég ha tudjuk általánosságban, hogy az emberek tettei lényegesen multjuk által határozatnak meg, hogy hasonló okokból hasonló következmények erednek, hogy minden nagy esemény általános okokkal áll összefüggésben. Elég ha tudjuk, hogy az általános okok és az egyéni tevékenység között természetes összefüggés van, s hogy ennél fogva ama nagy férfiak hatásának értékét — kik szellemök teremő erejével korszakokat termékenyítettek meg, kik jellemök, erélyök és mély belátásuk által a látszólag apró körülmények és kedvező pillanatok okos felhasználásával döntőleg hatottak népek és országok sorsára — kicsinyleni nem lehet. Elég tudnunk, hogy az ember elvégre is nem puszta gép, mely a természet és társadalom törvényeinek behatása alatt öntudatlanul mozog, hanem öntudatos lény, a ki szellemi tehetségeinél s akarati szabadságánál fogva képes visszahatni az események alakulására. És végre elég tudnunk azt, hogy mi, kik a mindenségnek csak egy parányát képezzük, kicsinységünk és korlátoltságunk daczára is képesek vagyunk a világtörténelem eseményei fölött uralkodó örök törvényt fölkeresni és fölismerni, s hogy ennek

folytán, értelmi és erkölcsi erőink kifejtésével nemcsak képesek, hanem hivatva is vagyunk hatni magunk és mások boldogságának előmozdítására.

Ez az erkölcsi öntudat, melyet a történelem tanulmányozása nyújt, elég arra, hogy bízunk *a haladás* eszméjében és hogy kutassuk annak törvényeit az emberiség fejlődésében.

A többi nem az *ember* feladata, hanem az Istené. Övé a tökély, miénk a törekvés.